

Usos de l'estigma. El paper de la prostitució en la revalorització urbanística de la illa robador de la ciutat de Barcelona (*)

The uses of stigma: The role of prostitution in the urban renewal of Barcelona's Carrer d'en Robador

Miquel Fernández

*Membre del Grup de Recerca sobre l'Exclusió i el Control Socials (GRECS)
Universitat de Barcelona*

Abstract

This article makes use of the extensive literature on "urban renewal" in Barcelona's Raval in order to account for the stigmatization of this urban district, and of a way of earning a living there: street prostitution. Based on research on and in a particular street in this neighborhood, the Carrer d'en Robador, it explains both how these forms of stigma are produced and reproduced, and the role of stigma in enabling and justifying the many significant urban planning projects carried out in the Raval over more than three decades. The text is divided into three parts: a historical overview of the Raval, and two sections that comprise the central discussion. The first of these analyzes current representations of the Raval in the media and in political discourse. This is followed by a brief historiographic exploration of successive erasures of memory concerning this neighborhood both as urban place and space, and as a social world. The article concludes with a comparative analysis of popular images of and political discourses on the Raval, and an ethnographic account of street prostitutes working in Carrer d'en Robador.

Key words

Raval, urban renewal, stigma, street prostitution, myth, barri xino.

Resum

Aquest article vol implementar la ingent bibliografia sobre la "regeneració urbanística" del Raval. En aquest sentit, pretén descriure els usos dels processos d'estigmatització sobre un barri, una zona, i una manera de procurar-se la subsistència, la prostitució de carrer. La investigació s'ha centrat en una part del barri del Raval, el carrer d'en Robador. S'interpretarà la manera com es produeix i reproduceix l'estigma sobre el barri i sobre la prostitució i el seu servei a l'hora de permetre i justificar contundents intervencions urbanístiques. El text està dividit en tres parts: un somer preàmbul històric sobre el lloc, més dues parts que resulten el gruix del l'exposició. La primera d'elles analitza les representacions actuals sobre el lloc. S'exposa la manera com es defineix des de les institucions polítiques i la premsa, un barri que porta més de trenta anys de dràstiques intervencions urbanístiques. Aquesta part es complementa amb un petit anàlisi historiogràfic que dona compte dels oblits recurrents sobre aquell espai i la societat que el composava. Finalment, es contrasta l'anàlisi de les imatges i discursos produïts sobre el barri, amb la descripció i anàlisi etnogràfica sobre les prostitutes del carrer d'en Robador.

Paraules clau

Raval, regeneració urbanística, estigma, prostitució de carrer, mite, barri xino.

(*) Un extracte d'aquest article es va presentar en el XXI congrés d'antropologia "Llocs, temps, memòries. L'antropologia ibèrica al segle XXI" a Lleó amb el títol: "Primera aproximació etnogràfica al carrer d'en Robador de Barcelona. El fenomen de la prostitució en el cas de la delimitació d'àrea de conservació d'en Robador i Sant Ramon" al setembre de 2011.

Al barri del Raval de Barcelona se li ha atribuït una identitat relativa a la seva condició de contenidor de "problemes socials", des dels primers moments de la seva constitució en els marges de la ciutat, fins als nostres dies. La llista de publicacions d'etnòlegs o historiadors on es descriu la zona d'aquesta manera és nombrosa (Amades 1934, Artigues 1980, Villar 1996, Aisa & Vidal 2006, entre molts d'altres). Llista que no pot oblidar qualsevol dels novel·listes, poetes o dramaturgs com, per exemple, Juli Vallmitjana, Jean Genet, *Pieyre de Mandargues*, Juan Goytisolo, Eduardo Mendoza, Josep María Benet i Jornet o Manolo Vázquez Montalbán, entre d'altres que van aixecar acta de la vida als seus carrers més peculiars. De maneres molt diferents, tots han coincidit en descriure la zona que avui anomenem "el Raval", com espai al marge de la ciutat ordenada i burgesa que representava i representa encara avui gran part de l'Eixample. Aquest article vol implementar, concretament, la ingent bibliografia sobre la "regeneració urbanística" del Raval. En aquest sentit, pretén descriure els usos dels processos d'estigmatització sobre un barri, una zona, i una manera de procurar-se la subsistència, la prostitució de carrer.

La investigació s'ha centrat en una part del barri del Raval, el carrer d'en Robador. De manera més específica, la recent determinació que l'Ajuntament de Barcelona ha establert sobre aquest carrer i la seva continuació natural cap a l'est, pel carrer de Sant Ramon, com "Àrea de conservació i rehabilitació". Aquesta nova delimitació pretén "combatir el problema del incivismo y la prostitución" seguint la premissa segons la qual "el problema sale de dentro de las viviendas y se proyecta hacia el exterior". S'estableix com objectiu principal de la intervenció "*acabar con las viviendas sobreocupadas y 'meublés'*", mitjançant, si cal, l'expropiació forçosa.¹ Els objectius esmentats es podrien resumir en la recurrent fórmula de "recuperar el barri" que suposadament "*está en manos de incívicos, prostitutas i delincuentes*".² Aquest text analitza doncs, a través de la perspectiva etnogràfica, una de les justificacions municipals principals per posar en marxa el darrer conjunt d'intervencions urbanístiques sobre la zona: la prostitució al carrer. Ens les pàgines següents s'interpretarà la manera com es produeix i reproduïx l'estigma sobre el barri i sobre la prostitució.³

Un cop vist la producció de l'estigma, s'interpreta aquest en relació als seus usos per permetre i justificar contundents intervencions urbanístiques. La majoria de les vegades, aquestes intervencions –amb la coartada de la cultura (Fumaroli 2007; Rius 2008) o de la "regeneració" (Smith 2008; Tabakman 2010)–, comporten destrucció d'entramat urbà, social, cultural i econòmic i expulsió de població i d'activitats. De fet, aquest són els processos que també ha descrit Loïc Wacquant. El sociòleg destaca que, davant d'un deteriorament de les condicions laborals, en aquest cas accelerat per l'estigma i el conseqüent assetjament al que les institucions sotmeten el territori i als i les usuàries. En el cas concret de les noies⁴, aquest context les pot acabar induint a treballar a bordells, produint plusvàlues per a tercers –en el cas que siguin acceptades o, en el cas que no ho siguin, a treballar a feines subalternes i sovint, molt precaritzades.

¹ "BCN cerrará los pisos conflictivos en un área de 63 fincas del Raval", *El Periódico*, 10/02/11.

² "La oposición pide a Hereu que actúe contra los incívicos", *La Vanguardia*, 02/02/09.

³ Aquest procés pot arribar al punt de que algunes de les mateixes estigmatitzades assumeixen una categoria denigratòria que, a més, les pot induir a deixar el barri o l'activitat amb la que es procura la subsistència. Es tractaria del que Pierre Bourdieu ha anomenat violència simbòlica i que vol conceptualitzar l'assumpció per part dels dominats de la lògica de dominació dels dominants. Veure Bourdieu i Passeron (1977: 44).

⁴ Wacquant recull investigacions d'altres autors que mostra una correlació positiva entre "el deteriorament del mercat laboral" i l'augment dels detinguts, mentre, "no existeix cap vincle comprovat entre índex de criminalitat i índex d'emprisonament". És a dir, el fet d'estar a l'atur no només augmenta a tot arreu la possibilitat de patir una detenció preventiva i de més durada, sinó que a més, per un mateix tipus d'infraccions, un condemnat sense feina és posat a la presó amb més freqüència en comptes de rebre una sanció administrativa (Wacquant 2000: 106).

Les pàgines següents són el primer resultat doncs, d'una etnografia iniciada la primavera de 2010. Aquesta s'ha abastit d'observació no intrusiva des d'aquest moment fins a la primavera de 2012, amb intensitats i regularitats variades, passant des de tardes senceres, fins a visites esporàdiques a les nits o els matins. S'ha realitzat entrevistes semidirigides a usuaris i veïns del carrer i a responsables institucionals. S'ha observat les relacions entre els usuaris del carrer, als bars i s'han visitat *meublés* i habitatges particulars.

L'article està dividit en tres parts: un somer preàmbul històric sobre el lloc i dues parts que resulten el gruix del text. La primera d'elles analitza les representacions actuals sobre el lloc. S'exposa la manera com es defineix des de les institucions polítiques i la premsa, un barri que porta més de trenta anys de dràstiques intervencions urbanístiques. Aquesta part es complementa amb una petita anàlisi historiogràfica que dóna compte dels oblitats recurrents sobre aquell espai i la societat que el composava. Finalment, es contrasta l'anàlisi de les imatges i discursos produïts sobre el barri, amb la descripció i anàlisi etnogràfica sobre les prostitutes del carrer d'en Robador. La manera en la que se estructura l'article, pretén manifestar el contrast entre allò que es diu sobre el lloc, allò que ja no es recorda i allò que *efectivament* està succeint. Per fer això, em centro en els discursos sobre la prostitució en la zona de l'anomenada *lla Robador*. Aquest decalatge entre les imatges i l'observació directa, deixa una escletxa per entendre els interessos ocults, tant d'administracions públiques com de grans inversors privats sobre el barri.

De fet, es pot avançar en aquestes línies que, una de les paradoxes més violentes que aquí s'exposen, mostra com, mentre es persegueix i es calumnia la prostitució al carrer d'en Robador, proliferen escàndols judicials al voltant dels *macrobordells* de la ciutat o de la perifèria. El sotrac és manifest quan són certs responsables polítics de la zona, els imputats en aquests casos i els propietaris d'alguns del bordells més coneguts de la ciutat (veure la nota a peu de pàgina número 26).

Un bocí d'història a preàmbul

El que avui es coneix com Raval va ser el primer barri industrial i obrer de Catalunya, de l'Estat espanyol i un dels primers del sud d'Europa. Entre 1770 i 1840 es du a terme la industrialització, que Barcelona s'iniciarà al Raval. Les primeres i més grans fàbriques a vapor de l'Estat, es construïran allà. Al carrer Riera alta s'alçarà la fàbrica tèxtil, de filats i estampats d'Erasme de Gònima que es mantindrà en funcionament des del any 1783 fins als anys 30 del XX. En 1802 arribarà a la xifra de mil obrers. Al 1829 hi havia 74 fàbriques tèxtils amb 6992 telers al Raval. Xifra que pràcticament es va triplicar el 1860 aconseguint les 242 fàbriques, superant lleugerament les 232 del barri de Sant Pere, l'altre important enclavament industrial de la ciutat, on es repartien les 74 restants per completar la totalitat de fàbriques del moment (Fabre & Huertas 1976: 296-298).

La concentració de població obrera al Raval va propiciar que es convertís en l'epicentre de les lluites pel treball i pel sòl. Escenari de revoltes civils, de crema de convents o de fàbriques. Allà van veure la llum els sindicats Unió General de treballadors i es va fundar el sindicat més important d'Europa d'aquell moment, l'anarcosindicalista Confederació Nacional del Treball (CNT) on a més, tenia la majoria de les seves seccions (Aisa 2006: 222). La confluència d'indústries, obrers i sindicats

combatius van convertir els seus carrers en l'escenari on es van protagonitzar gran part de les insurreccions urbanes de la Barcelona del segle XIX i del primer terç del XX.⁵

Les fàbriques van anar desapareixen del barri paulatinament, de igual manera que els seus propietaris. Les fàbriques es van traslladar a la perifèria (als barris de Poble Sec i Poble Nou o Sant Andreu) i els propietaris a la nova ciutat que representava l'Eixample. Desapareguda la indústria, el barri es va anar caracteritzant per petits tallers artesans, botigues i locals d'oci nocturn, especialment, en la zona més propera al port.

Va ser durament bombardejat per l'aviació feixista italiana l'any 1937 i el 1938 i van destruir l'antic barri de Drassanes, decorat del mític *Barri Xino*. Va ser abandonat per les autoritats municipals i pels grans propietaris de finques de la zona fins que, arran de l'elecció el 1986 de Barcelona com a seu dels Joc Olímpics d'estiu de 1992, es van desencadenar un seguit de projectes urbanístics sobre el Raval que, sota el mantell de la "regeneració urbanística", han significat la destrucció més important que s'ha produït en teixit urbà consolidat en Europa (Von Heeren 2002).

L'insuportable imatge pública de la pobresa (què és diu)

En alguns balcons de les finques noves de la zona de Robador es poden llegir intercaladament pancartes amb les frases, "Volem un barri digne" i "Ajuntament. El Raval no aguanta més". Des de l'any 2006, coincidint amb l'aplicació de l'anomenada "Ordenança del civisme"⁶, l'execució de les obres de l'hotel de quatre estrelles "Barceló Raval" i els assentaments de nous veïns a l'illa Robadors, es multipliquen els titulars de premsa i televisió que apunten a una "degradació del barri".⁷ De fet, el Raval, ha donat peu a una ingent producció d'imatges gens amables, pràcticament des de la seva fundació. Tot i que les dimensions de l'article no permeten un anàlisi exhaustiu d'aquesta qüestió, cal tenir present la importància que aquestes tenen a l'hora de justificar contundents intervencions urbanístiques (Borelli 2009; Castellanos 2002; Da Silva 2003).

En aquest sentit, el primer que cal analitzar és quina imatge i en quin moment coincideixen en produir mitjans de comunicació i administració pública. Una ullada a l'hemeroteca mostra com les notícies sobre els carrers d'en Robador i Sant Ramon –com a mínim– des dels anys 80 del passat segle són, en la seva immensa majoria, ignominioses.⁸ Les referències a aquests carrer són les d'un espai de concentració de

⁵ La bibliografia sobre aquests particulars és molt extensa. A títol orientatiu, es poden consultar les citades obres de Aisa & Vidal, Fabre et alii, Emili Salut (1938) o Abel Paz (2004), entre moltes més.

⁶ Ajuntament de Barcelona (2006) *Projecte d'ordenança de mesures per fomentar i garantir la convivència ciutadana a la ciutat de Barcelona*, <http://goo.gl/SSil6>, consultat al març de 2006.

⁷ Són innumerables les notícies que utilitzen aquesta expressió en televisió, premsa o radio. Només a tall d'exemple es pot fer una ullada al bloc "Un raval per viure" que recull exhaustivament tot el que fa referència a aquesta definició de "barri degradat": Autor (data), "Títol", <http://ravalperviure.blogspot.com/>, consultat al març de 2011 o bé Autor (data) i la referència completa a bibliografia (en el primer cas també).

⁸ Actualment es parla del Raval com l'antic *Barri Xino*, definició en absolut precisa com després s'aclarirà. Normalment s'intensifiquen les descripcions dantesques de la zona precedint alguna intervenció urbanística o com a justificació de l'aplicació d'ordenances municipals censuradores d'activitats a l'espai públic. Les definicions d'espai "sense llei" però, s'han fet en l'actualitat extensibles a tot el barri, amb especial intensitat a la "zona sud" (es coneix així tot i que es tracta de l'est geogràfic), que llinda amb el carrer Hospital. Aquest tipus de retòriques són pràcticament indissociables del barri des de ben antuvi fins a dia d'avui. Serveixin d'exemple les següents cites: "La apertura de la citada avenida [García Morato, actual Drassanes] hará que desaparezca el por desgracia muy conocido "barrio chino", lugar donde la maldad y la porquería tenían su asiento y en el que la gente del hampa y del mal vivir tenía montado sus garlitos, prostíbulos, tascas indecorosas, y en cuyo barrio también se confabulaba lo más pernicioso de la sociedad para arremeter contra el orden, la tranquilidad, la paz y el trabajo de Barcelona" (de Otero, 1943: 16). Al 1988 trobem a La Vanguardia la següent definició de la zona: "un remedo de ambiente cashba y barrio chino cualquiera" ("Batalla campal por el control de la droga en el Barrio Chino", *La Vanguardia*, 24/02/1988). I més

gran part de la misèria de la ciutat. La forma que pren aquesta misèria és la dels cossos en moviment de vagabunds, furtadors o petits delinqüents, politoxicòmans pobres i intensament addictes i, com no, prostitutes que ningú anuncia a les pàgines de “Relax” dels diaris convencionals. Segons els mateixos mitjans, aquesta misèria només reclama una solució: eradicar els seus protagonistes del lloc on s'exposen.⁹ Aquesta sobreexposició evidencia la Barcelona “cívica, ordenada, segura, de qualitat i de llibertat” (Hereu 2009) amb la qual sembla que somnien els pròcers de la ciutat (López Sánchez 1986) i a la que tants recursos destinen.¹⁰

Generalment, pel cas de prostitució al Raval o més concretament al carrer d'en Robador, la majoria de mitjans de comunicació es refereixen a “l'explotació sexual de les dones”, que són “portadores de malalties de transmissió sexual”, “maltractades, torturades i violades” i que es “trafica i obliga a la prostitució a menors”. S'acostuma a afegir un apunt relatiu a la procedència estrangera de les prostitutes, i derivat d'això, que formen parts de “xarxes de prostitució internacionals” (Arella, Fernández, Nicolás & Vartabedian 2007).¹¹ El treball sexual al carrer, doncs, ocupa la centralitat de les darreres notícies i es presenta des de fa uns anys –i de fet, de manera intermitent durant tota la història del barri (Alcaide González 1999 i 2001)– com una presència “intolerable” als carrers del barri del Raval (Hereu 2009).¹²

Una de les darreres propostes per “solucionar el problema d'incivisme i prostitució”, és la ja esmentada delimitació dels carrers Robador i de Sant Ramon com a “Àrea de Conservació i Rehabilitació”. Això sí, alienant qualsevol explicació en termes de les condicions socials i econòmiques que ho fan possible. En les finques que es troben afectades per aquesta delimitació d'àrea, a més de residències –la gran majoria en un estat de sobreocupació i/o infrahabitatge segons l'estudi que va elaborar el propi ajuntament durant l'any 2010 i que ara s'ha fet públic (Comissió de Govern 2011)– hi ha alguns *meublés*, i finques abandonades per diversos motius. Algunes d'aquestes són

---

recentment Antoni Puigverd: “Quisiera detenerme en el Raval como ejemplo representativo. En él se concentran hoy algunos de los problemas que mayor indignación ciudadana provocan (calles y plazas excrementales; conculcación del derecho de los vecinos, no precisamente ricos, al descanso, a la seguridad y a la limpieza). Si tenemos en cuenta la fenomenal o la migratoria de los últimos diez años, el Raval podría ser infinitamente peor. Sus zonas fronterizas podrían haberse convertido en un inmenso barrio sin ley. Es el Harlem del sur de Europa. Una selva marginal, infranqueable en el corazón de Barcelona” (Antoni Puigverd, “El Cisne ya no canta”, *La Vanguardia*, 12/09/2005). I un últim exemple entre tants és el reportatge publicat al suplement del diumenge de *La Vanguardia* titulat “La maldición del Raval” (11/10/2009) amb un destacat que resum el to del reportatge: “Las imágenes de delincuencia, de suciedad y de prostitución y sexo en la calle [...] que aquí casi se ha convertido en normalidad. El Raval luchó por cambiar su destino, pero parece haber perdido la guerra”.

⁹ La proposta es concreta amb un enduriment de la Llei d'estrangeria així com del codi penal relatiu a la petita delinqüència. Veure per exemple L. Benvenuty, “Ahora los delincuentes no tienen miedo”, *La Vanguardia*, 15/08/09. A més, municipis catalans com Badalona, Salt, Vic o Barcelona, contemplan associar les faltes administratives que sancionen les múltiples “ordenances cíviques” dels diferents consistoris per tal de repatriar o impedir la reagrupació familiar a “immigrants incívics”. Veure per exemple F. Masreal, “El rebuig a immigrants incívics suma suports d'alcaldes i Govern”, *El Periódico*, 15/15/10

¹⁰ Només a títol orientatiu, la darrera proposta de transformació urbanística de la zona és la delimitació “d'Àrea d'atenció especial” es calcula una inversió de 9,7 i milions d'euros i 10'4 més per adquisicions de finques. Comissió de Govern. Ajuntament de Barcelona. (2011). *El Raval: àrea d'atenció especial Una nova oportunitat per Barcelona*. A: <http://bcn.es/fitxers/premsa/110209.comissigovernfebrer2011.103.pdf>, consultat el febrer de 2011.

¹¹ Precisament com a resposta a un reportatge aparegut al diari *El País* l'estiu de 2009 sobre la prostitució nocturna al Mercat de Sant Josep de la Boqueria, una carta al director denunciava que “raramente se apartan de los tópicos al uso, y es habitual que simplifiquen brutal e irresponsablemente, y aun poéticamente, un negocio en el que hay algo más que prostitutas víctimas y proxenetas explotadores. Sus reporteros hablan de las condiciones inhumanas en las que ejercen su oficio las “trabajadoras del sexo” en “habitaciones que ocupan en viejos y cochambrosos casales del Raval”. Álvarez Beciano, “Prostitución en el Raval”, *El País*, 09/09/09.

¹² El motiu de la seva centralitat és un interrogant que ara no ens podem detenir a escodrinyar però es pot apuntar que la seva manca de legislació, la seva dimensió a la vegada fosca i necessària per manteniment i la reproducció d'una societat patriarcal i oficialment monògama, molt probablement es troben de l'explicació més fonamentada (Foucault [1976] 1987; Engels [1884] 1998).

ocupades per persones que no poden pagar-se un lloguer i que generalment malviuen en condicions extremes i de manifesta insalubritat.

Aquesta penúltima proposta d'intervenció urbanística per afrontar “problemes socials”, cal situar-la en el context de la complexa malla d'imatges infamants sobre el barri, d'interessos immobiliaris i de control públic de la pobresa. En aquest sentit, i tot i que les dimensions d'aquest text no ho permeten, sí que cal tenir present, que per desordir aquesta qüestió, és necessari contemplar el que alguns autors anomenen fiscalització de l'urbà en el marc de processos d'apropiació capitalista del centre històric de la ciutat¹³ (Harvey 2005; Davis 2003; Horta 2010; Maza, McDonogh & Pujadas 2002; López Sánchez 1993 i 1986; Capel 1975, entre d'altres).

L'últim reducte del “barri xino” (què no es recorda)

Generalment, precedint alguna intervenció urbanística important, es comença a multiplicar l'interès mediàtic sobre la zona i a proliferar la definició de “barri degradat” que està impossibilitat per recuperar un passat ideal. La definició quasi apocalíptica¹⁴ del mític barri “Xino”¹⁵ es complementa, de manera aparentment contradictòria, amb un passat plàcid i quasi bucòlic –on, per exemple, la prostitució no només no era cap “problema” sinó que convertia la zona en “un hervidero de gente que venía a comprar amor y de mujeres jóvenes que lo ofrecían”¹⁶. Seguint aquest tipus d'estructura arquetípica, a la producció de notícies infames sobre el lloc i la seva conseqüent demonització, li ha seguit una profunda intervenció urbanística. La primera d'aquestes gran operacions per recuperar el “passat ideal”, va suposar la construcció de la Avinguda García Morato (avui Drassanes) mitjançant l'arrasament total del que quedava del antic “barri Xino” a principis dels anys 70 del segle XX. La posterior destrucció de l'illa Sant Ramon (la primera practicada dintre del Pla especial de rehabilitació interior (PERI)), va ser una conjeturada “batalla entre bandes de narcotraficants” deu anys després, i en el casos de la Rambla del Raval i la posterior Illa Robador, el fet que va acaparar la premsa durant un llarg estiu de 2001, va ser la imaginada xarxa internacional de prostitució infantil que havia de tenir en el Raval el centre de “reclutament” de les seves víctimes (Rufián Roto 2011).

¹³ No es pot oblidar que, en el marc PERI del Raval i amb l'objectiu explícit de la Rehabilitació del Raval emergeixen els interessos identificats per empreses immobiliàries que reconeixen el procés de transformació d'aquesta zona en un nou “Born”. El barri del Born de Ciutat Vella ha estat el primer, i de moment sembla que l'únic barri on s'ha produït un celebrat procés d'adequació d'un barri antic per al consum i el gaudi de turistes i veïns d'alt nivell adquisitiu. Veure per exemple ‘Boom’ immobiliari al Raval Sud per convertir-lo en el nou Born”, 20 Minutos, 28/12/04.

¹⁴ El tractament sensacionalista d'aquest fet es practica amb particular acritud des de finals dels anys 80 del segle XX. Definicions com “el harlem barcelonés” (“Batalla campal por el control de la droga en el barrio chino”, *La Vanguardia*, 24/02/1988) proliferen especialment, com ja s'ha esmentat, com a precedent de grans operacions urbanístiques a la zona. Més recentment, es redunda en la “degradació del barri” que tindria la seva màxima expressió en la manifestació pública de condicions de misèria. En aquest sentit s'estableix sota una mateixa problemàtica qüestions de molt diversa índole que van des de la nova categoria d’“incivisme”, fins a les clàssiques de delinqüència, drogoaddicció, el tràfic de drogues, la pobresa, la brutícia, convocant totes aquestes categories al costat de la prostitució. En aquesta producció d'imatges dantesques sobre el barri hi col·laboren també certs programes de televisió. A tal d'exemple serveixen el programa “Els matins” de *Televisió de Catalunya* del 14/12/2010 titulat “Els veïns del Raval, tips de la inseguretat al barri” o “Marxar del Raval” emès el 16/09/2010. O els encara més descarnats com els reportatges produïts pel programa “Callejeros” al canal *Cuatro* que ha dedicat ja varis programes al Raval, destaca per sobre de tots el de maig de 2007.

¹⁵ Precisament, el bateig del barri de Drassanes del Districte 5è de Barcelona com a “Barrio Chino” que és atribuït a tres persones que coincidien en que el barri evocava els perillosos “Chinatown” dels anys 30 del segle XX de Sant Francisco o Nova York: Paco Madrid (segons Paco Villar, 1996) Àngel Marsà segons Huertas [no consta a la bibliografia i cal posar-li el nom de pilar davant com ho fas pels altres autors mencionats] (1979) o Manuel Gil de Oto- pseudònim de Miguel Toledano- segons Xavier Theros (2009, “El barri del pecat”, *El País*, data)

¹⁶ “Batalla campal por el control de la droga en el barrio chino”, *La Vanguardia*, 24/02/1988.

En l'actual zona d'estudi, sembla que les noves construccions d'habitatges, oficines, un hotel de luxe o la Filmoteca Nacional de Catalunya, no només no han liquidat la misèria sinó que l'han posat a la vista dels nous usuaris: veïns amb millors condicions socioeconòmiques i els resultants de la gradual però insistent penetració del turisme massiu al barri. En la producció de la imatge de barri degradat, s'obliden precisament les explicacions tradicionalment més pertinents. El primer de tot és que aquesta degradació ve d'antuvi i probablement té més a veure amb que la zona està afectada pel pla Cerdà des de 1869, que ha patit un perenne i crònic abandonament per part de propietaris i consistori, que ha estat bombardejada intensament durant els anys 1937 i 1938 i que les runes s'han “preservat” fins gairebé els anys 80. Igualment s'obliden de les conseqüències de les destruccions de trames urbanes i xarxes socials que comportaren la construcció de l'Avinguda García Morato, la posterior demolició de l'Illa Sant Ramon o l'assolament de quatre illes de cases que va suposar la Rambla del Raval o les més recents a l'àrea de Illa Robador.¹⁷

Cal dir doncs que les ciutats inventen un passat i el reproduïen precisament al voltant dels llocs de l'oblit (Boyarín 1989). I en aquest sentit, la font de la memòria del barri no és pas el record sinó l'amnèsia. Els oblits relatius al Raval (Castaños 2010) –a més dels senyalats al paràgraf anterior que explicarien l'estat de “degradació”– són que aquest¹⁸ no ha estat mai un lloc prou “cívica”, accessible o segur per una cultura de l'ordre progressivament més hegemònica (López Sánchez 1993). La recurrent retòrica de “recuperar el Raval”¹⁹ doncs és inconsistent en el sentit que la historiografia local dóna compte que la zona hagi estat en algun moment sota control total i sistèmic de les institucions. És a dir, la pobresa i algunes les seves manifestacions més vehements en forma de revoltes, aldarulls, agitacions, delinqüència, immigració, venda ambulant o prostitució, sempre han estat presents fins al dia d'avui (Ealham 2005; Paz 2004; Aisa & Vidal 2006; Artigues et alii 1980; Salut 1938, entre molts d'altres).

El que resulta potser un novetat en el tractament actual que està rebent el barri per part de l'administració municipal és que si durant els segles XVII i XVIII es van instal·lar ordres religioses o assistencials per controlar i disciplinar la població allà resident (Fraile 2011), al segle XIX tota una sèrie d'intel·lectuals, metges i juristes, van aplicar “l'higienisme” (Alcaide González 1999 i 2001; Fraile 1990) amb la intenció de reduir la morbiditat i “sanejar” la zona, i al segle XX les infames lleis de “Vagos y Maleantes” aplicada a Catalunya per Lluís Companys al 1933 i després de Rodolfo Martín Villa al 1952 (Ealham 2005) pretenien controlar i reprimir els desordres; no és fins al segle XXI que es declara la inacceptabilitat de la presència de la seva població més característica i es posen en marxa, a més dels mecanismes clàssics d'assetjament, control i repressió dels seus habitants i usuaris, els de la seva expulsió directa com a conseqüència de desnonaments o expropiacions, o indirecta com a resultat de la destrucció del patrimoni habitacional, social, cultural i econòmic.

¹⁷ En aquest últim cas, la intervenció va suposar la destrucció de 450 habitatges, 93 locals comercials i, el més brutal, l'expulsió de 7000 veïns i veïnes (Fabre & Huertas, 1976)

¹⁸ La zona del barri coneguda com “El Xino” que tenia el seu centre neuràlgic a l'antic i desaparegut sota les bombes italianes del 1937 i 1938 i després per la piqueta municipal franquista, barri de les Drassanes (de Otero 1943). L'antic “Distrito V.” superposa els seus límits amb els del actual Raval. Dintre d'aquest s'identificaven diversos barris: el Carme, Betlem, Sant Antoni, Pedró que donaven espais a una amalgama de “classes populars” de variada procedència social, econòmica o nacional.

¹⁹ “Expropiaciones para recuperar el Raval más degradado”, *La Vanguardia*, 10/02/11

Alternatives a l'explotació. Viure del carrer d'en Robador (què succeeix)

Les noies –i nois– que exerceixen la prostitució elaboren diverses estratègies per convertir aquesta activitat en el més semblant a una ocupació professional autònoma. Treballant al carrer, als bars, a certs “clubs” o organitzant-se per llogar un pis on puguin oficiar el servei sexual. Els locals de les plantes baixes del carrer d'en Robador acullen una variada tipologia d'establiments que van des d'una perfumeria a un centre de prevenció sanitària per a consumidors d'estupefaents. Els locals més visibles i que congreguen més persones són els bars. De fet, com recorden Alberto López Bargados, Eva Sirvent Ivorra i Jordi Carreras Gutierrez (en premsa), els bars han estat sempre els espais de prostitució més comuns al carrer d'en Robador. En total hi ha vuit, quatre dels quals es podrien considerar com a “bars d'altern” i són freqüentats majoritàriament per les dones que treballen al carrer, oferint serveis sexuals i que els utilitzen per concretar les seves cites i també per refugiar-se del fred o la pluja, per prendre un cafè o una copa, per usar els seus lavabos o senzillament, per petar la xerrada mentre fan un recés de la feina.

El carrer d'en Robador, com ja s'ha dit, és tradicionalment un lloc de prostitució al carrer –és a dir, que el contacte, l'oferiment, i la negociació del preu, s'acostuma fer al carrer o als seus bars– i per aquest motiu, concentra negocis i serveis al voltant d'això: “meublés” o “bars d'altern”. De *meublés* encara resten un nombre difícil de concretar. Es tracta de pisos on les noies –i també alguns nois– acompanyen als seus clients per portar a terme el servei que han pactat prèviament. En aquest pisos hi ha habitacions i lavabos²⁰ per satisfer les necessitats mínimes de prostitutes i clients. Generalment hi ha un home en mig del passadís, o en alguna *saleta* que fa de rebedor, que s'ocupa del lloc, l'endrega i procura que les noies es trobin segures, a més, és l'encarregat de cobrar entre cinc i deu euros per l'habitació i servei. També podem trobar altres pisos que podríem dir “autònoms” en el sentit que són altres noies, normalment conegudes de les que treballen al carrer, i que ofereixen, per exemple una de les dues habitacions que tenen casa seva a un preu semblant. També hi ha casos on els pisos són directament llogats i compartits entre varies treballadores sexuals.

Les noies guanyen en la transacció entre uns deu i trenta euros el “servei complet” i entre cinc i vint euros per una fel·lació. El preu total, habitació més servei sexual rares vegades supera els cinquanta euros que es satisfan íntegrament a la noia –o noi– i aquesta paga l'habitació. També es pot donar el cas que sigui el mateix client qui paga a un i altre per separat. La majoria de les noies amb qui s'ha parlat que treballen allà actualment, ho fan per lliure. Moltes compaginen aquesta feina amb d'altres, generalment la neteja o la cura de persones grans en altres parts de la ciutat. Pels casos que jo conec, cap forma part de cap xarxa d'explotació sexual o ha patit algun tipus d'amenaça per fer la feina que fan.²¹ Tot i això, ocasionalment, s'observa homes amb actitud fiscalitzadora d'algunes de les noies més joves i d'aspecte balcànic. En altres casos, per exemple, les noies que venen de més lluny –per exemple de països centre africans– acostumin a tenir un deute amb qui les ha ajudat a arribar fins a Europa. Aquest deute pot rondar els tres mil euros que es van sufragant al llarg de diversos anys.

²⁰ Precisament l'assetjament municipal en aquest carrer està col·laborant, potser sense tenir coneixement, en la degradació d'aquests espais. Generalment, les habitacions acostumaven a tenir bidet dintre però donat que era un senyal inequívoc de la tasca que allà es portava a terme, els gestors han preferit deixar les habitacions sense aquest servei.

²¹ Tal i com es desprèn de l'etnografia que s'està portant a terme, així com de la de López, Sirvent i Carreras (en premsa). Cal dir però, que s'identificaren homes –especialment durant l'estiu de 2010– que donaven la sensació que podien fiscalitzar algun grup de noies. Tot i això, en ambdues etnografies es recull que aquest tipus d'organitzacions al carrer d'en Robador, en el cas d'existir, serien residuals.

A més, algunes d'aquestes noies que es troben en una situació d'irregularitat sobrevinguda (Fernández & Romero 2008), i per driblar la Llei d'estrangeria que les condemna durant un mínim de tres anys a viure en la clandestinitat, contreuen matrimoni amb un ciutadà espanyol, de vegades, a canvi d'una quantitat de diners que pot arribar als cinc mil euros.²²

No s'acostuma a veure treballadores dels serveis socials municipals. El que sí és fàcil presenciar, és a policies de la Guàrdia Urbana, assajant-les, dient-les que “abandonin l'àrea” en la que es troben, demanant-les la documentació, escorcollant-les o directament multant-les amb tres-cents euros perquè sospiten que estan oferint serveis sexuals a algun presumpte client.²³ Això no succeeix d'una manera sistemàtica però sí regular. He observat grups de noies d'aspecte centre africà corrent en grup davant de la Guàrdia Urbana un dia qualsevol. És difícil copsar el cel de la policia a la zona en relació a l'exercici de la prostitució. Això sí, es pot identificar una correlació entre l'augment de notícies ignominioses sobre el lloc, i la persecució de les noies o clients. Depenen d'aquest fet, es pot veure les noies sortint cautelosament de les finques o bars, amb una por fonamentada de ser vistes per la policia.

D'aquesta forma, si afegim l'estigma de la prostitució al de la immigració, les dificultats per desenvolupar la seva feina es multipliquen. I si les noies volen efectivament deixar aquesta feina tampoc no ho tenen gens fàcil. El primer pas és abandonar la condició d'irregulars administratives o “il·legals”. Alguns dels casos que conec han pogut regularitzar la seva situació gràcies a clients o amics que les han ajudat, per exemple, contractant la noia en un negoci i pagant a mitges la cotització corresponent a la seguretat social durant el temps necessari per poder regularitzar la seva situació. Després es pot disposar de més recolzament de les administracions per integrar-se al món laboral regulat, amb cursos, participació en borses de treball, assessorament, etc. Exemples com aquest, es recullen igualment en d'altres etnografies (López, Sirvent, Carreras en premsa: 128).

I les dones que no volen o no poden deixar aquesta feina tenien i tenen encara a Robador i especialment en els seus bars²⁴, un espai millor disposat per portar-la a terme i probablement amb més autonomia que als bordells.²⁵ En aquest sentit, el primer que cal destacar és que el control sobre les persones en llocs oberts és evidentment més difícil que en locals tancats, i més encara si aquests espais oberts són carrers centrals de la ciutat i plens de gom a gom durant gran part del dia i la nit (Jacobs 1973). Generalment les treballadores sexuals es coneixen entre elles i també són conegudes pels propietaris o empleats dels comerços, bars o perruqueries de la zona. Aquestes circumstàncies fan que, contràriament al que pot passar als bordells²⁶, la seva activitat professional al carrer

²² Aquest fet, les atorgarà durant el primer any el permís de residència i després d'aquest any, també el de treball. En el moment que es produeixi el divorci o s'oficialitzi la separació haurà de regularitzar com la resta “d'immigrants no comunitaris” la seva situació sempre mitjançant una contracte laboral -en vigor, que s'ha finalitzat recentment o que s'espera renovar. Per aprofundir en els aspectes relatius al que significa està sancionat per la llei d'estrangeria em remeto al nostre treball sobre la qüestió (Fernández 2008).

²³ Existeix literatura sobre la qüestió que inventaria les denúncies de prostitutes agredides i xantatjades per policies (obligades a practicar coïts i fel·lacions per no ser denunciades i/o expulsades de l'Estat). Veure Regina de Paula Medeiros (2000).

²⁴ Novament l'etnografia citada recull reflexions com aquestes on es destaca la valoració positiva del treball al bar com a millor alternativa: “Por ejemplo el [club] que está en Tenerife que he ido muchas veces, pagaba quince euros nada más y te dan comida, vivienda y todo ¿me entiendes?, o sea que se portaban bien, no te sacaban el dinero como los otros ¿no?, pero...prefiero aquí [es refereix al Bar X]” (López, Sirvent i Carreras en premsa: 119).

²⁵ L'etnografia citada (López i alii en premsa) destaca que “el carrer” o els bars ofereixen, no només més autonomia, sinó la possibilitat que dones més grans o que responguin a altres canons estètics, o que, en definitiva, puguin deixar de ser considerades un objecte de consum comercialitzable, puguin exercir aquesta feina.

²⁶ Diferents casos de corrupció municipal en connivència amb cossos policials han saltat a la premsa els darrers anys. Els casos més famosos són els dels macro bordells Saratoga i Riviera de Castelldefels on estan implicats, entre d'altres el cap de la “Unidad contra las Redes de Inmigración y Falsedad Documental” (Ucridf) de Policia Nacional,

resultin més segura, fluent i esbargida, tal i com també mostra novament l'etnografia citada (López, Sirvet i Carreras en premsa)

Les meretrus que porten més temps treballant o vivint en aquell carrer, algunes des de fa més de 30 anys, m'expliquen que, contràriament als tòpics sobre la prostitució al carrer, no han patit agressions o vexacions específiques relacionades amb la feina que fan i, a més, que fins fa no gaires anys vivien “molt bé”, amb uns ingressos significatius²⁷ i una ocupació laboral de poques hores diàries.²⁸

Conclusions

En aquests pàgines, resultants d'una primera anàlisi del treball de camp sobre el carrer d'en Robador, s'ha establert una relació explicativa entre processos microsocials i macro transformacions urbanístiques. S'ha volgut mostrar la persistència de les cultures de control sobre el barri i la seva actualitat, on ja no només es tracta del control de la població sinó també de la seva expulsió. En aquest sentit, s'ha interpretat com es produeix certa imatge sobre la zona i a quins interessos pot estar servint. En el cas estudiat, aquesta imatge justifica la fiscalització intensiva sobre la vida urbana de la zona, la destrucció de patrimoni habitacional, cultural i econòmic, i expulsió de població i d'activitats. Així, s'afegeixen les noves tècniques governatives que tenen, entre algunes de les seves conseqüències, volgudes o no, neutralitzar ocupacions laborals fora del mercat institucional, i forçar-les a restar dintre del mercat laboral formal però altament precaritzat.

Aquest article ha descrit i analitzat doncs la producció d'imatges estigmatitzadores sobre un barri i sobre la prostitució. A més d'això, s'ha establert una relació correlativa entre la producció d'aquesta imatge denigratòria i els processos de “regeneració urbana”. Aquesta última correlació ha permès una tercera, on aquesta estigmatització que precedeix a la “regeneració urbana” coadjuvaria a un control instrumental dels usuaris de la zona que permeti, d'un costat, l'esmentat control urbà, i de l'altre, adequar les activitats que allà es desenvolupen, a la producció de plusvàlues per a tercers. Arribats a aquest punt, a l'autor li ressona com una melodia en bucle la pregunta que algunes de les noies que allà encara treballen es fan: “*y ahora que se han enamorado del barrio, qué van a hacer con nosotras?*”.

Abundio Navas. Als directors dels prostíbuls se'ls acusa de suborn, proxenetisme, contra els drets dels treballadors i immigració il·legal. De fet, al març de 2009 una jutgessa investigava aquests fets en relació a una suposada trama de corrupció policial vinculada a l'adjudicació de llicències fraudulentament a bordells o la negativa a ser inspeccionats per l'administració. Aquí hi estaven implicats dos tècnics de l'Ajuntament de Barcelona i una funcionària del mateix. Eren coneguts els noms del enginyer municipal Joaquín Quilez –que al seu temps és acusat d'amenaques a la que en aquell moment era la regidora del districte Itziar González i una assessora seva– i el del cap de llicències del Districte de Ciutat Vella, Heliodoro Lozano.

²⁷ La majoria de les noies amb les que s'ha parlat reconeixen les actuals dificultats per viure exclusivament de la prostitució. Moltes es remunten a èpoques passades en les que podien viure folgadoament. Aquests testimonis es poden trobar arreu i a tall d'exemple serveixi aquesta cita: “'la Coreana' le costaba al cliente quince pesetas, y se la consideraba una mujer de cincuenta chapas diarias. Cincuenta servicios en aquellos años [finals dels anys 60 del segle XX] equivalían a quinientas pesetas para la mujer. Ingreso muy elevado si se tienen en cuenta que un obrero cualificado percibía un jornal semanal de trescientas pesetas” (Aisa & Vidal 2006: 323).

²⁸ A més del resultat de l'observació i del conjunt de l'etnografia produïda, existeixen documents que donen compte de la possibilitat real que les persones que exerceixin aquestes feines, la gaudeixin. El bloc PaulaVip que s'anuncia com “scort independiente de lujo” i on es recullen quantitat de notícies sobre trames de prostitució a bordells o apunts sobre algunes de les seves gratificants experiències laborals. El film de Francesc Betriu *Mònica del Raval* (Betriu & Coronado 2010) mostra una professional d'aquesta tasca molt allunyada de l'imaginari tòxic sobre la figura de la prostituta de carrer com a dona hiperexplotada i subjecte de tot tipus de vexacions.

Bibliografia

- AISA, F.; VIDAL M. (2006) *El Raval: un espai al marge*, Barcelona: Base.
- ALCAIDE GONZÁLEZ, R. (1999) “La introducción y el desarrollo del higienismo en España durante el siglo XIX precursores, continuadores y marco legal de un proyecto científico y social”, *Script Nova. Revista Electrónica de Geografía y Ciencias Sociales* 50, pp. 1-40.
- ALCAIDE GONZÁLEZ, R. (2001) “Inmigración y marginación: prostitución y mendicidad en la ciudad de Barcelona a finales del siglo XIX. Una comparación con la actualidad”, *Script Nova. Revista Electrónica de Geografía y Ciencias Sociales*, 94, pp. 1-9.
- AMADES, J. (1934) *Guia llegendària de Barcelona: el Raval*, Barcelona: La Neotípia.
- ARELLA, C.; FERNÁNDEZ BESSA, C.; NICOLÁS LAZO, G.; VARTABEDIAN, J. (2007) *Los pasos (in) visibles de la Prostitución. Estigma, persecución y vulneración de los derechos de las trabajadoras sexuales en Barcelona*, Barcelona: Virus editorial.
- ARTIGUES, J. et alii (1980) *El Raval: història d'un barri servidor d'una ciutat*, Barcelona: Associació de veïns del Districte Vè.
- BALAGUER, V. et alii (1888) *Las Calles de Barcelona en 1865: (complemento de la historia de Cataluña)*, Madrid: Impr. y Fundición de M. Tello.
- BORELLI, C. (2009) Imaginaris practicats. Remodelació urbanística i reconstrucció simbòlica al barri del Raval, Barcelona, *Revista d'etnologia de Catalunya* 34, pp. 134-136.
- BOURDIEU, P.; PASSERON, J.-C. (1977) *La reproducción. Elementos para una teoría del sistema de enseñanza*, Barcelona: Laia.
- BOYARIN, J. (1989) “Un lieu de l'oubli: le Lower East Side des Juifs.” *Communications* 49, pp. 185-193.
- CABRÉ, A.; MUÑOZ, F. (1994) “Ildefons Cerdà i la insoportable densitat urbana: algunes consideracions a partir de la cartografia i anàlisi de les estadístiques contingudes en la Teoria General”, *Papers de demografia*, 93.
- CAPEL, H. (1975) *Capitalismo y morfología urbana en España*, Barcelona: Los libros de la frontera.
- CAPEL, H. (2009) “Barcelona: construcciones, destrucciones y responsabilidades”, *Biblio 3w. Revista bibliográfica de geografía y ciencias sociales*, vol. XIV, nº 819, 15 de abril, pp. 1-7.
- CASAS, J. G. (2003) “La recreació del passat: el Barri Gòtic de Barcelona, 1880-1950”, *Barcelona Quaderns d'Història* 8, pp. 257-272.
- CASTAÑOS, A. (2010) La memoria y su tergiversación. Intereses ocultos y suplantación burguesa en el Barrio Chino de Barcelona, *Ateneu Enciclopèdic Popular*. Disponible a <http://goo.gl/PyxYz> , consultat al novembre de 2012.
- CASTELLANOS, J. (2002) Barcelona, las tres caras del espejo : del Barrio Chino al Raval, *Revista de Filología Románica* 2, pp. 143-154.
- CÓCOLA GANT, A. (2010) “El Barrio Gótico de Barcelona. Planificación del pasado e imagen de marca”, Universitat de Barcelona, Departament d'Història de l'Art. Tesis disponible on-line a: <http://www.tdx.cat/TDX-0119111-122923> .
- COMELLAS i COLLDEFORNS, J. (1995) *Aquí hi ha gana: debat sobre la marginació social a Barcelona*, Barcelona: Catarrosa.

- COMISSIÓ de GOVERN. AJUNTAMENT de BARCELONA (2011) *El Raval: àrea d'atenció especial Una nova oportunitat per Barcelona*, Barcelona: editorial.
- DA SILVA, P. J. J. (2002) Raval en (des)construcción; La importancia de las imágenes periodísticas en la comprensión de un plano urbanístico - la Rambla del Raval, in: Delgado, M.; Tapada, T.; Pujadas, J.J. (eds.) *Tiempo, espacio y entorno en contextos urbanos*. [Cd-rom *Actas 9è Congrés d'Antropologia "Cultura & política"*, Barcelona, 4,5,6 i 7 de setembre de 2002].
- DAVIS, M. (2003) *Ciudad de cuarzo :arqueología del futuro en Los Ángeles*, Madrid: Lengua de trapo.
- DEGEN, M.; GARCÍA, M. (2008) "El Camino Barcelona: espacios, culturas y sociedades", in: Degen, M.; García, M.; Cavalcanti, L. *La Metaciudad. Barcelona: transformación de una metrópolis*, Rubí: Anthropos, pp. 9-27.
- DELGADO, M. (2007) *La Ciudad mentirosa: fraude y miseria del "modelo Barcelona"*, Madrid: Los Libros de la Catarata.
- EALHAM, Ch. (2005) *La Lucha por Barcelona: clase, cultura y conflicto, 1898 -1937*, Madrid: Alianza.
- EALHAM, Ch. (2005a) "An Imagined Geography: Ideology, Urban Space and Protest in the Creation of Barcelona, c.1835–1936", *International Review of Social History* 50(03), pp. 373- 390.
- ENGELS, F. (1998 [1884]) *El Origen de la familia, la propiedad privada y el Estado*, Barcelona: DeBarris.
- FABRE, J.; HUERTAS CLAVERIA, J. M. (1976) El Districte cinqué. Treball, lluita i plaer, in: Fabre, J.; Huertas Claveria, J.M. *Tots els barris de Barcelona*, Barcelona: Edicions 62, pp. 279-348.
- FERNÁNDEZ, M. (2008) "Treballadors invisibles, ciutadans il·legals", *Idees* 59, p.81.
- FOUCAULT, M. (1987 [1976]) *Historia de la sexualidad. El uso de los placeres*, Madrid: Siglo XXI.
- FRAILE, P. (1990) "Lograr obediencias maquinales. Un proyecto espacial", in: Bergalli, R. Capel, H., *Los Espacios acotados: geografía y dominación social*, Barcelona: Promociones Publicaciones Universitarias, pp. 13-39.
- FRAILE, P. (2011) "Delincuencia, marginación y morfología urbana: una primera aproximación al caso de Barcelona en el siglo XX.", in: López Mora, F. (ed.) *Modernidad, ciudadanía, desviaciones y desigualdades*, Córdoba: Universidad de Córdoba, pp. 51-64.
- FUMAROLI, M. (2007) *El Estado cultural :ensayo sobre una religión moderna*, Barcelona: Acantilado.
- HARVEY, D. (2005) "El arte de la renta: la globalización y la mercantilización de la cultura", in: Harvey, D.; Smith, N., *Capital Financiero, Propiedad Inmobiliario y Cultura*, Bellaterra: Edicions de la Universitat Autònoma de Barcelona, pp. 29- 58.
- HARVEY, D. (2008) *París, capital de la modernidad*, Tres Cantos: Akal.
- HORTA, G. (2010). *Rambla del Raval de Barcelona: de apropiaciones viandantes y procesos sociales*, Mataró: El Viejo Topo.
- JACOBS, J. (1973) *Muerte y vida de las grandes ciudades*, Madrid: Ediciones Península.
- LÓPEZ BARGADOS, A.; SIRVENT IVORRA E.; CARRERAS GUTIÉRREZ J. (en premsa). *Dones del carrer. canvi urbanístic i treball sexual a Barcelona (2005-2009)*,

Barcelona: Direcció General de Cultura Popular i Tradicional. Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya.

LÓPEZ SÁNCHEZ, P. (1993) “Desordre de l’ordre Al·legats de la ciutat disciplinària en el somni de la Gran Barcelona”, *Acàcia: Papers del Centre per a la Investigació dels Moviments Socials* 3, pp. 97-11.

LÓPEZ SÁNCHEZ, P. (1993a) “Todos, mayoría y minorías en la Barcelona olímpica. Apuntes sobre el gobierno de lo social en la ciudad-empresa”, *Economía y Sociedad* 9, pp. 103-115.

LÓPEZ SÁNCHEZ, P. (1991) “1992, objectiu de tots? Ciutat-empresa i dualitat social a la Barcelona olímpica”, *Revista Catalana de Geografia* 15, pp. 91-99.

LÓPEZ SÁNCHEZ, P. (1986) *El Centro histórico: un lugar para el conflicto: estrategias del capital para la expulsión del proletario del centro de Barcelona: el caso de Santa Caterina y el Portal Nou*, Barcelona: Publicacions i edicions de la Universitat de Barcelona.

MAZA, G.; MCDONOGH, G. W.; PUJADAS, J. J.; CASAS, X. (2002) Barcelona, ciutat oberta: transformacions urbanes, participació ciutadana i cultures de control al barri del Raval, *Revista d’etnologia de Catalunya*, 21, pp. 114-131.

MEDEIROS, R. de P. (2000) *Hablan las putas. Fantasías y realidad en la prostitución: SIDA, prácticas sexuales y uso de preservativos*, Barcelona: Virus.

OTERO, L. de (1943) “Reformas de urbanización en Barcelona. A la mayor brevedad se va a poner en práctica la demolición del llamado "barrio chino"”, *Boletín de la propiedad privada* 4(1), pp. 16-17.

PAZ, A. (2004) *La Barcelona rebelde: guía de una ciudad silenciada*, Barcelona: Octaedro.

RIUS ULDEMOLLINS, J. (2008) “Los barrios artísticos como base local de la cultura global. El caso del Raval de Barcelona”, *Revista Internacional de Sociología* LXVI, pp. 179-205.

RUFÍAN ROTO, R (2011) “Un caso paradigmático: la rehabilitación de las calles d’en Robador y Sant Ramon del barrio del Raval de Barcelona. El oscuro antecedente de la Isla Negra”, *Sin Permiso*, <http://www.sinpermiso.info/textos/index.php?id=3987> , consultat al novembre de 2012.

SALUT, E. (1938) *Vivers revolucionaris: apunts històrics del districte cinquè*, Barcelona: Llibreria Catalònia.

SMITH, N. (2008) “La generalització de l’ennobliment: de l’anomalia local a la ‘regeneració urbana’ com a estratègia global urbana a Barcelona”, in: DDAA *Ciutats en (re)construcció: necessitats socials, transformació i millora de barris*. Barcelona: Diputació de Barcelona, pp. 31-48.

TABAKMAN, E. (2001). “El casc antic de Barcelona: actuación urbanística o ‘limpieza social’?”, *Scripta Nova. Revista Electrónica de Geografía y Ciencias Sociales*, nº 94 (67), 1 de agosto, pp. 1-12.

VILLAR, P. (1996) *Historia y leyenda del Barrio Chino (1900-1992): crónica y documentos de los bajos fondos de Barcelona*, Barcelona: La Campana.

VON HEEREN, S. (2002) *La Remodelación de Ciutat Vella: un análisis crítico del modelo Barcelona*, Barcelona: Veïns en Defensa de la Barcelona Vella.

WACQUANT, L. (2000) *Las cárceles de la miseria*, Madrid: Alianza.